

Зоя Трацяк

Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

zoja.tretyak@rambler.ru

**“Праклятыя” пытанні савецкай эпохі
ў літаратурна-мастацкай спадчыне В. Быкава**

Спадчына Васіля Быкава годна прэзентуе беларускую ваенную літаратуру ў сусветнай гуманітарнай прасторы. Дзякуючы перакладам на розныя мовы, перажытае савецкім народам на франтах Другой сусветнай вайны становіцца зразумелым прадстаўнікам розных этнасаў. Апрача падзей 1941–1945 гг., лаканічна, але дэталёва пададзеных у творах В. Быкава, аўтар заглыбляўся ў “праклятыя” пытанні сваёй эпохі. З цягам часу пісьменнік пераносіў акцэнт з агульнасавецкай на беларускую праблематыку, засяроджваўся не толькі на быцці франтавіка, партызана, падпольшчыка, жыхара акупаванай фашыстамі тэрыторыі, але і на існаванні асобы пасля кастрычніка 1917 г. Міхась Тычына ў артыкуле *Васіль Быкаў і мы* адзначаў: “Галоўнаму герою Васіля Быкава ва ўсе перыяды яго творчасці ўласціва абвостранае пачуццё ўласнай годнасці <...> У час вайны ў душы гэтага героя ажыло пачуццё прывязанасці да Радзімы, а ў думках распачаўся працэс нацыянальнага самаўсведамлення”¹. Лёс уласнага народа, які ў XX ст. вытрымаў навалу кантынууму, стаў крыніцай для вывучэння такіх філасофскіх катэгорый як сэнс жыцця, дабро і зло, шчасце. Мастацкія дасягненні звычайна афармляліся ў рэчышчы рэалізму. Быкаўская апавесць з’явілася адмысловым феноменам: “лаканічная і энергічная, як сціснутая пружына, яна ў момант кульмінацыі рэзка “выстрэльвала”, уражваючы балючай праўдай і напалам эмоцый, якім немагчыма не суперажываць”².

Ужо ў першай трэці XX ст. айчынная літаратура пачала вылучаць мастацкія “формулы”, што акрэслілі вектар яе маральна-этычных пошукаў. Вызначалася спадчына М. Гарэцкага, героі якога спрабавалі дайсці да сэнсу “патаёмнага”, задавалі пытанні “што яно?” і “за што?”, каб высветліць месца чалавека ў сусвеце, апаганеным вайной, нацыянальным уціскам, праблемамі міжасабовых зносін. Празаіка палохала імклівае расчалавечванне. На думку М. Мушынскага, асаблівасць падыходу

¹ М. Тычына, *Васіль Быкаў і мы*, “Полымя” 1994, № 6, с. 216.

² Л. Сінькова, *Рэалізм і мастацкая ўмоўнасць у прозе Васіля Быкава*, “Родное слово” 2014, № 6, с. 8.

класіка да дадзеных тэм палягала ў тым, што “іх філасофскі аспект заўсёды ўвязваўся з сацыяльна-палітычным”¹. У другой палове XX ст. В. Быкаў працягнуў пошукі ў тым жа рэчышчы. На першапачатковым этапе прэзаік прадчуваў наяўнасць спадчыны папярэдніка, якая па аб’ектыўных чынніках не магла паўплываць на развіццё новага таленту. У гутарцы з Аляксеем Гардзіцкім В. Быкаў вызначыў тыя мастацкія сістэмы, якія звязаны з развіццём яго ўласных канцэпцый: “Мне вельмі падабаецца паэзія Купалы і проза Чорнага. Некалі я вельмі захапляўся прозай Брыля. *Пазней адкрыў для сябе Гарэцкага*” (курсіў наш. – З. Т.)².

Падкрэслім спецыфіку ўспрымання “патаёмнага” персанажаў М. Гарэцкага і В. Быкава. У першай трэці XX ст. гэтая катэгорыя звязана з таямніцамі сусвету (што такое жыццё?, навошта паміраць?, як адбываецца працэс пераходу жывога ў нежывое?, ці існуе містычнае?, дзе шукаць Бога?, як вытлумачыць жаданне чалавека зведаць надзвычайнае, неверагоднае, загадкавае?, ці не з’яўляецца гэтая цікаўнасць грэшным учынкам?, за што шараговыя забіваюць адзін аднаго на чужой ім вайне?, чым татальная вайна адрозніваецца ад іншых узброеных канфліктаў?) і спробамі спасцігнуць жыццёвую місію беларускага інтэлігента ў першым пакаленні. На думку М. Тычыны, М. Гарэцкі “ўзіраўся ў жыццё беларуса, імкнуўся разгадаць тое, што многім здавалася простым і зразумелым. Ён ведаў: будучыня залежыць ад таго, чаго больш, што пераважае ў душы народа ў той ці іншы момант яго існавання”³.

В. Быкаў не адмаўляў значнасці гэтых шуканняў, але з цягам часу яго ўсё больш паглыналі праблемы, што ўзніклі ў краіне, дзе пасля 1917 г. адбыўся нязнаны сацыяльны эксперымент (як раптоўныя грамадска-палітычныя трансфармацыі адбываюцца на светапоглядзе асобы?, ці мажліва адрываць аксіялагічныя дамінанты мінулага, прызнаўшы іх атавізмамі пад уплывам палітыкі партыі?, чаму барацьба за “светлую будучыню” (асабліва ў формах раскулачвання, класавай барацьбы) у асобных выпадках паскорыла расчалавечванне?, як сусветная вайна паўплывала на соцыум, што зазнаў рэпрэсіі?, што вымушае асобу здрадзіць сабе ў экстрэмальных абставінах?, што такое чалавек на вайне?). В. Быкаў узняў пытанні, адрэфлексаваць якія (асабліва адкрыта і ў форме апублікаванага мастацкага твора) М. Гарэцкі не паспеў. Да меркаванняў Гарэцкага пра “што яно?” і “за што?” маладзейшы пісьменнік дадаў і запытанне “хто вінаваты?": “як зразумець цяпер, хто вінаваты. Вінаваты вайна і людская жорсткасць, нянавісць і непрымірымасць, што раздзірала людскія душы. Стралялі, нішчылі, білі – не дужа разбіраючыся, не надта мяркуючы – судзячы – абы больш крыві – і сваёй

¹ М. Мушынскі, *Падзвіжнік з Малой Багацькаўкі. Жыццёвы і творчы шлях Максіма Гарэцкага*, Мінск 2008, с. 50.

² [Гутарка з Аляксеем Гардзіцкім] [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 10, кн. 1, Мінск 2014, с. 329.

³ М. Тычына, *На фоне “агульнаеўрапейскага прагрэсу”* [у:] М. Тычына, *Час прозы: Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1988, с. 27.

і варожаі. Але ці гэта пачалося толькі з вайной, ці і да вайны было не тое самае <...>. Свае з сваімі пачалі ваяваць даўно і рабілі гэта з немалым поспехам <...>. Чужых не надта напалохалі, а сваіх пабілі. Цэлыя горы трупаў”¹. У дадзеным выпадку апавядальнік звярнуў увагу на ўнутраныя дзяржаўныя справы краіны Саветаў, але персанажаў В. Быкава цікавілі і міжнародныя (шырэй – агульначалавечыя, архетыпныя) працэсы, якія ўцягнулі людзей у вір вайны: “гінучь нашы, паміраюць немцы, гінучь маладыя і старыя, добрыя, злыя, паганяныя – і хто вінаваты? Адзін Гітлер? Не <...>. Не першы і <...> не апошні імкнецца ён падпарадкаваць сабе іншых, спрадвеку валодае людзмі ўсясветная прага ўлады, прага панаваць над іншымі, навязваць іншым свае погляды і свой парадак жыцця”².

Разважаючы пра спецыфіку прозы В. Быкава, А. Адамовіч падкрэсліў, што пісьменнік “у адрозненне ад іншых аўтараў ваенных аповесцяў і раманаў, з самага пачатку, з першых сваіх рэчаў не пайшоў шляхам «мастацкага аўтабіяграфізму»”³. В. Быкаў выступіў у ролі адмысловага біёграфа, які абраў аб’ектам доследу шараговага чалавека (з цягам творчага шляху адбываецца развітанне з ідэяй наднацыянальнай еднасці савецкіх людзей). Такі персанаж, апынуўшыся ў экстрэмальнай сітуацыі, звяртаўся да свету з пытаннем “за што?”. В. Быкаў укладваў яго ў вусны дзейных асоб практычна ў кожнай аповесці, але найбольш дэталёва, паводле нашых меркаванняў, разважанні на гэты конт паўсталі ў *Пастцы*, *Сотнікаве*, *Знаку бяды*, *Аблаве*, *Сцюжы*, *Пакахай мяне*, *салдацік*. Поруч са Сцепанідай (*Знак бяды*), быкаўскія героі адчувалі сябе “на гэтым тлумным і страшным свеце, які вузеў, меншаў, каб неўзабаве паўстаць перад ёй неадольнай перашкодай, канцом. Яна ведала – яе канец набліжаўся хутка і няўмольна і думала толькі: завошта? Што яна зрабіла не так, папроціў Бога і сумлення, чаму такая кара абрынулася на яе, на людзей? «Чаму і завошта?» – пыталася яна ў сябе, не знаходзячы, аднак, адказу, і думкі яе ішлі далей, у глыб перажытага”⁴.

Пранікненне ў таямніцы мінулага дазваляла часткова адказаць на гэтыя пытанні: В. Быкаў вымушаў кіравацца ў вір успамінаў, якія арганічна ўваходзілі ў агульную падзейную канву, робячы Вялікую Айчынную вынікам цэлага вязьма абставін. Фашысцкая акупацыя расквеціла маральна-этычныя вынікі класавай барацьбы, калектывізацыі, рэпрэсій: “Вайна <...> нікому не ўрадасць, лічы – усім гора, але калі гора тое праз немца, чужынца якога, дык што тут і дзівіцца, гэта як мор – чума ці

¹ В. Быкаў, *Сцюжа* [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 3, Мінск–Масква 2005, с. 578–579.

² В. Быкаў, *Трэцяя ракета* [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 4, Мінск–Масква 2006, с. 387.

³ А. Адамовіч, *На бессрочной передовой* [у:] А. Адамовіч, *Горизонты белорусской прозы*, Москва 1974, с. 183.

⁴ В. Быкаў, *Знак бяды* [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 2, Мінск–Масква 2005, с. 105.

халера, тут на каго наракаць? Але калі гэтая чума праз сваіх, вясковых, тутэйшых людзей, вядомых усім да трэцяга калена, якія раптам перасталі быць тымі, кім былі ўсё жыццё, а зрабіліся нелюдзямі, звяр'ём, падуладным толькі гэтым набрыдам-немцам, тады як разумець тое? Ці яны раптам ператварыліся ў звяр'ё і вытвараюць такое па чужым прымусе, прытаптаўшы ў сабе ўсё чалавечае, ці, можа, яны і не былі людзьмі, адно прытвараліся імі ўсе гады да вайны"¹. Сцепаніда, па волі В. Быкава, не паспела зрабіць фінальную выснову, але яе ўспамінаў дастаткова, каб зразумець, што распачаць расчалавечванне, спакусіўшыся марай, уяўнымі магчымасцямі, матэрыяльнымі выгодамі, прасцей, чым спыніць жажлівыя трансфармацыі. Гераіня напрыканцы жыцця сфармулявала сваю "філасофію", якая ўскосна адказвала на яе "чаму і завошта?": "той, хто аднойчы адчуў сябе чалавекам, ужо скацінай не стане <...>. Напэўна, чалавек такі ўжо ад прыроды, што адказвае дабром на дабро і не можа адказаць дабром на зло. Зло не можа спарадзіць нічога, апроч зла <...> людская дабрыня перад злом бяссільная, зло лічыцца толькі з сілай і баіцца адно толькі кары"².

Аповесць *Аблава* ў пэўным сэнсе ўспрымаецца як ілюстрацыя згаданай вышэй цытаты. Быкаўскі Хведар Роўба апынуўся ў жыццёвай сітуацыі, калі абставіны патрабавалі ад яго "стаць скацінай". Персанаж, далёкі ад палітыкі, не разумеў, чаму "страціў усё, і за адно імгненне, і сам апынуўся на катарзе. Толькі завошта? Гэтае праклятае *завошта* пякельным вухналём сядзела ў яго галаве. Тысячу разоў ён пытаўся ў сябе, як ехалі ў смярдзючых вагонах, як іх гналі абозам па замерзлай рацэ, як рабіў там, на паўночным прыгоне, – пытаўся ў жонкі, у людзей <...>, пытаўся ў начальнікаў. Усе нешта казалі пра ўладу, класавую барацьбу і калектывізацыю. Але ніхто яму не растлумачыў так, каб адразу стала зразумела: завошта ў яго адабралі ўладай жа дадзеную зямлю, майно і саслалі на катаргу? Завошта? У чым яго віна? Што паслухаўся ўлады і ўзяў зямлю? <...> Што дбайна рабіў?"³. У дадзеным выпадку чытач меў справу з разважаннямі персанажа-селяніна. У творчай прасторы В. Быкава прысутнічаў і аналаг гэтых думак, укладзены ў вусны больш адукаванага выхадца з вёскі Азевіча (аповесць *Сцюжа*). Апавядальнік абагульнена падаў трагічны лёс героя: "чаму так? Ці ён калі ленаваўся, шкадаваў сябе, ці рабіў што не так? Ён гатовы быў вылузнуцца са скуры, каб зрабіць усё выдатна, як тое патрабавалася ад бальшавіка. Але што выходзіла з тае яго руплівасці, на чыю яна ішла карысць? Чужая воля правіла свой д'ябальскі баль на людскіх касцях, і што на тым балі залежала ад Ягора Азевіча? Дужа мала, калі не сказаць нічога. Ён жыў па чужым сумленні, па чужых звычаях, чужых законах. Жыццё і людзі распараджаліся ім, як хацелі. І як было ў такіх умовах

¹ *Ibidem*, с. 199.

² *Ibidem*, с. 204.

³ В. Быкаў, *Аблава* [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 2, Мінск–Масква 2005, с. 397.

зрабіць што інакш? Або зусім не зрабіць нічога? <...> Яго б за некалькі дзён сцерлі на парахню”¹. Ва ўрыўку, на нашу думку, адчуваецца экзістэнцыяльная закінутасць персанажа ў сусвет, які складана вытлумачыць пэўнымі правіламі. Азевіч запраграмаваны часам і абставінамі на сваё ўзыходжанне на Галгофу.

Як і некалі Хомка Шпак ды Рускі з твораў М. Гарэцкага, Хведар Роўба размаўляў са светам на іншай мове. Паводле быкаўскай задумы, Роўба ўвасабляў беларуса, які ўспрымаў зямлю і працу на ёй як найвышэйшыя каштоўнасці. Таму ён не мог зразумець, як за невялікі прамежак часу ўсё, чым ганарыўся, стала непатрэбным. Як і Сцепаніда Багацька, Роўба ўсвядоміў, што змянілася і чалавечая псіхалогія: “распадаліся сем’і, нішчылася людская роднасць, спрадвечная вясковая крэўнасць”². Дома прыходзілася цурацца “сваіх”, бо яны ведалі тваю жыццёвую пазіцыю. Галоўны герой аповесці *Аблава*, у адрозненне ад некаторых іншых персанажаў, не меў жадання мімікраваць кожны раз, калі змяняліся абставіны. В. Быкаў падкрэсліў, што персанаж часам хацеў узяць віну на сябе: “Чаму ён стаў тут для ўсіх жahlівым чужынцам, хто ў тым вінаваты? Можа, адзін сам? Ці яшчэ хто іншы? А можа, і ніхто?”³. “Ніхто” бянтэжыла персанажа бязмежнасцю, абагуленасцю і імперсанальнасцю, таму ён спрабаваў расшукаць сэнс таго, што адбывалася, у нечым менш загадкавым. Напрыканцы жыцця ён прыйшоў да меркавання, што “можа, гэта яму пакаранне за бога? За абразы, якія ён маўкліва дазволіў Міколку вынесці з хаты?”⁴. На нашу думку, бог і абразы ў дадзеным выпадку сімвалізавалі быццё, упарадкаванае паводле хрысціянскіх заветаў, якія ў ідэале павінны былі вучыць гуманізму.

Працуючы над аповесцю *Пакахай мяне, салдацік*, В. Быкаў адчуў, што “патаёмнае” зайграе новымі фарбамі, калі распавесці пра яго ў кантэксце апошніх дзён Вялікай Айчыннай. Памежны момант спрыяў развітанню са стэрэатыпамі. Празік “падштурхнуў” галоўнага героя да роздумаў, пазнаёміўшы яго з дзяўчынай-зямлячкай, якую фашысты вывезлі на чужыну. Савецкі афіцэр прайшоў своеасаблівую ініцыяцыю, калі пачуў ад Франі, напрыклад, што “нацызм і камунізм ёсць два канцы адной палкі”⁵. Апавядальнік сведчыў, што Змітрок не адразу пагадзіўся з тым “патаёмным”, якое разбурала яго светапогляд. Шокам сталася наступнае: “ці магчыма без Бога жыць? Ніводзін народ, нават самы адсталы, не жыве без Бога <...> Без Бога ён проста сам сябе з’есць”⁶. Калі і надалей праводзіць біблейскія аналогіі, то Змітрок Барэйка атрымаў пакаранне за сарваны з дрэва пазнання плод: невядомыя забілі Франю.

¹ В. Быкаў, *Сцюжа...*, с. 614.

² В. Быкаў, *Аблава...*, с. 409.

³ *Ibidem*, с. 425.

⁴ *Ibidem*, с. 440.

⁵ В. Быкаў, *Пакахай мяне, салдацік* [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 2, Мінск–Масква 2005, с. 481.

⁶ *Ibidem*, с. 494.

Персанаж, паводле яго ўласных словаў, “быў панішчаны, здзіўлены і прыгаломшаны. Хто гэта ўчыніў? *За што?* Скончылася ж вайна, як жа так? Ці гэта помста, ці рабаўніцтва? Ці, можа, палітыка” (курсіў наш. – З. Т.)¹.

Свет быкаўскіх персанажаў трымаўся на прыёме проціпастаўлення: калі сумленныя героі (следам за Галінаю Тычко адзначым, што ў выпадку з быкаўскай прозай “наватарскім быў выбар героя, які ўваабляў жыццйна-ідылічны звыштып з арыентацыяй найперш на духоўна-маральны аспект гераізму”²) шукалі “патаёмнае”, іх антаганісты (“трутні” вайны³) захапляліся знойдзенай “праўдай”, якая вытлумачыла на іх карысць усе далікатныя пытанні. “За што?” у апошнім выпадку трансфармуецца ў “як?”: выжыць, атрымаць узнагароду, схавацца ад сумлення, адпомсціць за мінулае. Падобныя дзейныя асобы імкнуліся сцвердзіць сваю неабходнасць для іншых: “Калі напісаць, <...> што камандзір атраду добра кіраваў боем, паспяхова ўзяў населены пункт, дзе было забіта 12 паліцаяў і 2 узяты ў палон, – хто такому герою дасць ордэн Чырвонага Сцягу? Трэба трошкі паправіць, – зусім нязначна, але істотна. Найперш указаць сацыяльнае паходжанне камандзіра – тое, што ён з рабочай сям’і, што член ВКП(б). Калі беспартыйны, тое лепш не ўказваць <...>. Замест 12 забітых паліцаяў лепш указаць 21 гітлераўца. Розніца невялікая, а ролю іграе выдатную. Ну і абавязкова ў канцы дадаць (з чырвонага радка), што справе Леніна-Сталіна адданы, гэта галоўнае”⁴.

Прынцып “рэтушавання” лёгка распаўсюджваўся не толькі на практыку ўзнагароджвання. Калі “правільна” расставіць прыярытэты, то ненаўмысна можа атрымацца, што і ад людзей таксама лёгка пазбавіцца: “якая праблема? На акупаванай тэрыторыі. Аднаго чалавека. Хоць бы і хлопчыка. Немцы іх вунь колькі нішчаць кожнага дня<...>. Шкада, канешне, але ж бяспека партызанскага злучэння важней. Адпусціш, а калі перахопяць немцы? <...> Ці генералам, камандуючым на фронце не шкада гэтых во ці трохі старэйшых хлопцаў, што тысячамі кідаюць у бой, і тыя не вяртаюцца, застаюцца ўгнойваць рускую зямлю?”⁵. Персанажы такога кшталту (Пшанічны і Аўсееў з *Жураўлінага крыку*, Блішчынскі са *Зрады*, Гарбацюк і Сахно з *Мёртвым не баліць*, Гусакоў з *Балота*, Рыбак з *Сотнікава*) заўжды знаходзілі апраўданне, прыклад, вартую паралель, якія адцягвалі ўвагу ад сапраўднай сутнасці іх учынкаў і думак.

Своеасаблівым “адгалінаваннем” у дадзенай групе паўстаюць персанажы, якія на кароткі момант забыліся на сорам і гонар, кіруючыся

¹ *Ibidem*, с. 513–514.

² Г. Т ы ч к о, *Усё вырашае сумленне... Выбар у жыцці і прозе Васіля Быкава*, “Роднае слова” 2014, № 6, с. 4.

³ Д. Б у г а ё ў, *Праўда Васіля Быкава*, “Роднае слова” 2004, № 1, с. 13.

⁴ В. Б ы к а ў, *Балота* [у:] В. Б ы к а ў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 2, Мінск–Масква 2005, с. 561.

⁵ *Ibidem*, с. 569.

інстынктам разбурэння, жаданнем адпомсціць ці выставіцца перад іншымі, каб яны заўважылі “барацьбіта за справядлівасць”: “танкісты душылі на дарозе двух звязаных эсасаўцаў, паволі наязджаючы на іх гусеніцамі. Рабілі тое прылюдна, напаказ пехацінцам-дэсантнікам <...>. П’яны лейтэнант сядзеў на крыле трыццацьчацвёркі і ўзіраўся ў вочы звар’яцелых ад болю ахвяраў, голасна каментуючы, як у тых вылазяць вочы з арбітаў <...>. А другі раз нашыя самаходчыкі каралі ўласаўца. Пасадзілі на тоўсты <...> ствольны тормаз свае 152-міліметровай гарматы, звязалі ўнізе ногі і стрэлілі. Толькі ашмоцце паляцела ў паветра ды крывавымі плячкамі заляпіла твары тых, што сабраліся наўкола”¹. Пытанне “за што?”, неўсвядомленае ў момант самога ўчынку, прыходзіла да іх пазней, турбуючы жудаснымі ўспамінамі.

Падобныя эпізоды з’явіліся ў позняй творчасці аўтара: мастаку слова спатрэбілася мужнасць, каб уступіць у палеміку з ідэалагічна вывернай савецкай прозай пра Вялікую Айчынную. В. Быкаў разумеў, што чалавек на вайне быў здатны не толькі да геройскіх учынкаў, але і праяўляў недахопы сваёй натуры. У 1980–1990-я гг. пісьменнік не мог абыходзіць заганы савецкага чалавека, спрачаючыся з папярэднікамі, якія прапаноўвалі ідылічныя малюнкі: “Ворага трэба знішчаць – знішчайце. Іначай ён вас знішчыць. Знішчайце і не забывайце, што вы людзі, савецкія людзі <...> нам няма чаго баяцца. І сіла ў нас ёсць і праўда за намі. І кожны з нас ведае, за што мы стаім, за што мы ваюем. Нікога мы не збіраліся і не збіраемся нішчыць <...>. Дык чаго ж нам траціць раўнавагу, разменьвацца на дробную помсту?”².

У шэрагу выпадкаў В. Быкаў паказваў не толькі вынікі расчалавечвання, але і сам працэс духоўнай дэградацыі. Яскравым прыкладам, на нашу думку, паўстае апавесць *Сотнікаў*: аўтар абраў каларытнага персанажа – Рыбака, у якога “з’явілася грэблівае пачуццё да слабакоў, хварліўцаў, розных няўдак, якія па тых ці іншых прычынах чагось не маглі, не ўмелі, не выконвалі. Ён стараўся ўмець і выконваць усё <...>. У нейкім сэнсе на вайне яму аказалася лёгка, прынамсі проста: мэта барацьбы была відавочная, а над іншымі тонкасцямі ён не шмат разважаў <...> галоўнае ў іх партызанскай вайне – не разгубіцца, не спудлаваць, у час прыняць рашэнне”³. Аўтар падкрэсліў веру персанажа ў “простае”, настойліва прыцягваў увагу да таго, што Рыбак не высока ставіўся да кніжнай навукі, спасціжэнне якой патрабавала стараннасці і здольнасці да рэфлексіі. Гэта мастацкая дэталі мае выключную значнасць для далейшай інтэрпрэтацыі вобраза: паводле В. Быкава, персанаж не навучыўся самастойна разважаць. Думкі большасці гіпатэтычна былі пра-

¹ *Ibidem*, с. 570–571.

² М. Лынькоў, *Векапомныя дні* [у:] М. Лынькоў, *Збор твораў у 8 тамах*, т. 4, Мінск 1983, с. 229–230.

³ В. Быкаў, *Сотнікаў* [у:] В. Быкаў, *Поўны збор твораў у 14 тамах*, т. 3, Мінск–Масква 2005, с. 419–420.

вільнымі, але прадугледзець усе сітуацыі, тым больш пад час вайны, немагчыма.

Насцярожвалі і іншыя разважанні Рыбака, які ўспрымаў сябе як выключна добрага партызана. Самазахапленне, па волі аўтара, жывілася сумнеўнымі адкрыццямі персанажа: “у той гульні, якая завецца жыццём, куды з большым выйгрышам аказваецца той, хто ўмее хітраваць, хто дбае пра свой лёс, а не пра свой не заўсёды здаровы гонар <...>. Сапраўды, фашызм – машына, якая здратавала сваімі каляскамі паўсвету і бадай усю Еўропу, хіба можна ўвесць час бегчы ёй напярэймы і размахваць голымі рукамі? Можа, куды здатней будзе паспрабаваць ціхенька сунуць ёй між колаў якую-небудзь патарчаку; глядзі – забуксуе і тым дасць магчымасць уратавацца”¹. Рыбак забыўся (не ведаў?), што вайна-гульня ідзе па непрадказальных правілах, а “патарчака” можа выпадкова ператварыцца ў зброю, фатальна скіраваную на хітруна. Пазіцыя Рыбака не адпавядала аўтарскім уяўленням пра годныя паводзіны на вайне, але пісьменнік наўмысна не згущаў фарбы, разважаў і пра недахопы яшчэ аднаго галоўнага персанажа – Сотнікава. Аднак, маральны максімалізм апошняга, хаця часам і выглядаў як недахоп, застрахаваў героя ад здрадніцтва ўласным ідэалам.

Здрадніцтва Рыбака мела надзвычайныя для яго асобы вынікі: ён упершыню забыўся на ўласную самаўпэўненасць. Жыццё больш не ўспрымалася як простае і зразумелае: “маральнасць неабходная, але немагчыма прыняць для сябе нейкі не асабліва назольны каэфіцыент яе, які мяняўся б у залежнасці ад абставін”². У гэты момант герой вымусіў сябе заняцца самарэфлексіяй, пачаў свой шлях да адказу на пытанне “за што?": “звароту назад, да ранейшага, цяпер <...> ужо не было <...>. Цяпер ён скрозь вораг. Усім. І, пэўна, самому сабе таксама <...> ён аніяк не мог даўмецца, як гэта сталася і хто ў тым вінаваты. Немцы? Вайна? Паліцыя? Вельмі не хацелася вінаваціць сябе і дужа карцела ўскласці віну на іншых <...>, на час, на абставіны. Ды і сапраўды, у чым быў вінаваты ён сам? Хіба ён выбраў сабе такі лёс? Хіба ён не змагаўся да самага канца? <...> Зрэшты, з усіх у ягоным няшчасці найбольш быў вінаваты Сотнікаў”³. Быкаўскі персанаж зразумеў плыткасць уласнай высновы: факт здрадніцтва ўсё роўна быў больш важкім, чым апраўданні.

Мастак слова пакінуў складаныя пытанні эпохі як палемічныя: яны выклікалі вельмі вялікія, рэзанансныя спрэчкі ў савецкім грамадстве, застаюцца адкрытымі і пасля смерці В. Быкава. Адказы на спрадвечныя “за што?” і “хто вінаваты?”, як нам здаецца, былі звязаны ў творчасці В. Быкава з такімі катэгорыямі, як гуманізм, годнасць, спачуванне, што пад уплывам неспрыяльных гістарычных абставін страчвалі для шараговага чалавека сваю высокую вартасць.

¹ *Ibidem*, с. 466–467.

² Л. К о р а н ь, *Яшчэ раз пра Сотнікава* [у:] Л. К о р а н ь, *Цукровы пеўнік: Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1996, с. 191.

³ В. Б ы к а ў, *Сотнікаў...*, с. 508.

Героі В. Быкава спадзяваліся на будучыню для свайго народу: “хацелася верыць, што пасля перажытага, пасля крывавай калатнечы-вайны, калі толькі люд ацалее, дык набярэцца новага розуму. Не можа ж быць, каб такая вайна нічому не навучыла. *Хоць бы якой дабрыні, спагадзе да саміх сябе. Нельга ж увесць век жыць без спагады. Павішы на крыжах, нават не плакаць*” (курсіў наш. – З. Т.)¹. Менавіта адсутнасць спагады да чалавека і сусвету, паводле пісьменніка, стала адной з крыніц жорсткасці, якая апанавала розныя сферы грамадскага існавання.

Адказы на пытанні “за што?” і “хто вінаваты?” залежалі ад самой асобы, якая спасцігала сусвет. В. Быкаў стварыў адмысловую галерэю персанажаў, якія па-рознаму падыходзілі да праблемы: адны (Пшанічны, Аўсееў, Блішчынскі, Гарбацюк, Сахно, Гусакоў, Рыбак) спыняліся на такіх пытаннях толькі для таго, каб абвінаваціць іншых ва ўласных паразях. Балючая выснова пра сапраўдныя нізкія матывы ўласных учынкаў і стаўленне да соцыуму, які ўзгадаваў іх, усведамлялася, але, паводле аўтарскай задумы, героі не жадалі іх фармуляваць ва ўсёй іх сапраўднай звыроднасці. Іншыя (Сотнікаў, Роўба, Азевіч) адчувалі сваю фатальную віну перад людзьмі. Трагічныя перыпетыі жыцця (і ўласнага, і нацыянальна-беларускага, і, шырэй, агульнасавецкага) нярэдка паўставалі для неадназначных і адмоўных персанажаў В. Быкава як кара за духоўны інфантылізм, безагляднае падпарадкаванне чужому ладу мыслення, абсалютную адданасць новым каштоўнасцям, якія выкрэслівалі са свядомасці лепшае з традыцыйнай маралі.

Zoya Tratsiak

‘Damned’ questions of the Soviet era in V. Bykau’s literary heritage

A b s t r a c t

The article is devoted to the peculiar evolution of the ‘patajomnaje’ category in V. Bykau’s prose. It is pointed out that, since the time when M. Haretski formulated the basic questions aimed at a hypothetical disclosure of its contents, this category has acquired new meanings. The essence of the questions ‘što jano?’ and ‘za što?’ updated by V. Bykau is characterised. The fundamental inability of Soviet writers to give an immediate and comprehensive answer to the ‘damned’ questions of their age is emphasized. It is highlighted that the personal ethics of V. Bykau’s characters’ describe their attitude towards the ‘patajomnaje’.

¹ В. Б ы к а ў, *Сцюжа...*, с. 648.